# NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

## 46. LEX – „CREDINȚĂ" – ÎNTR-O INSCRIPȚIE AFRICANĂ

Oricîte rezerve se pot face (și, de șaizeci de ani încoace, s-au făcut) asupra unora din concluziile cărții lui Vasile Pârvan *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* [1], despre a căror temeinicie autorul nu nutrea nici cea mai mică îndoială [2], lucrarea păstrează încă o valoare indiscutabilă prin bogăția informației, prin îndrăzneala ipotezelor și prin acel entuziasm fremătător care însuflețește cele mai multe din paginile de tinerețe ale învățatului. Citirea operei e astfel utilă, de n-ar fi decît prin sugestiile pe care ni le împărtășește și reflexiile pe care le inspiră, trăsătură caracteristică scrierilor tuturor adevăraților istorici.

Ceea ce, în această ordine de idei, îmi reține atenția astăzi sînt părerile lui Pârvan cu privire la termenul *lege* (în accepția de *credință religioasă*) a cărui neobișnuită evoluție e explicată undeva prin „necesitățile vieții practice". „Concepția creștină despre lume și viață", ni se spune, „impune credincioșilor o linie de conduită, o lege morală și politică de urmat în existența din această lume, esențial deosebită de acea recomandată de legiuirile și așezămintele păgîne. Poporul vedea mai ales partea reală, practică, a manifestărilor noii credințe religioase; relațiile de drept dintre membrii societății erau în chip necesar orînduite acum pe un nou fundament juridic, singurul obligator și urmat de sancțiune pentru membrii noului *popor* și noului *stat*: cu așezăminte, legi și fel de viață deosebite de cele ale celorlalte două popoare: grecii și evreii" [3].

---

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII, 1965, p. 319–333; VIII, 1966, p. 231–246; IX, 1967, p. 223–237; X, 1968, p. 233–243; XI, 1969, p. 233–249; XII, 1970, p. 171–190; XIII, 1971, p. 171–190; XIV, 1972, p. 195–222; XV, 1973, p. 163–181.

[1] București, Göbl, 1911.

[2] Cf., într-o scrisoare din 1922 către Martha Bibescu, mulțumirea de sine pe care o respiră afirmațiile autorului despre cartea cu zece ani mai veche: „deux de mes livres d'il y a douze ans, qui traitent de l'histoire du christianisme, ont été considérés de leur temps par les catholiques comme des œuvres inspirées par le Saint-Esprit, parce que, dans le plus volumineux, je soutenais notre apostolisation occidentale par le saint évêque Nicétas de Rémésiane, „maître" et ami fraternel du suave poète chrétien de l'Italie méridionale, saint Paulin de Nole, vers l'an 400.." (Rev. arch., 1966 (II), p. 348–349 = Studii clasice, XIV, 1972, p. 255–256). Inspirată sau ba de sfîntul Duh, teza despre convertirea la creștinism a locuitorilor din Dacia Traiană prin rîvna lui Niceta din Remesiana, în jurul anului 400, întîmpină astăzi serioase împotriviri. Asupra acestei probleme, vezi acum și analizele mele de texte din *Contribuții la istoria veche a României*[2], p. 497–516.

[3] *Op. cit.*, p. 132.

Aceste interesante judecăţi[4] par să-i fi fost inspirate învăţatului de un epitaf salonitan de prin anii 426—430, la care se referă anume şi care cuprinde, pe lîngă alte amănunte referitoare la defunct, următoarea invocaţie adresată posibililor profanatori ai mormîntului : *adiuro per Deum et per* **leges** *Cresteanorum, ut quicumque extraneus uoluerit alterum corpus ponere, det eclisie catholice Salonitanae auri libras tres*[5].

În acest context, *lex* ar putea, fără îndoială, să aibă înţelesul de „normă de conduită, regulă de comportare", deşi exclus nu-i cîtuşi de puţin ca gîndul redactorului inscripţiei să fi mers spre conţinutul afectiv al noii religii şi în special spre credinţa în învierea morţilor, la împlinirea vremii. Oricum, prima semnificaţie nu se vădeşte desigur şi într-un al doilea document pe care autorul *Contribuţiilor* îşi întemeiază concluziile, tot un epitaf salonitan, în care un părinte îndurerat declară despre fiul dispărut : *Peregrinum filium in* **lege sancta christiana** *collocabi eum*[6] şi despre care Pârvan observă : „e, cred, clar, că termenul *lex*, în loc de *religio* ori *fides*, nu poate fi înţeles decît ca născut supt influenţa concepţiei utilitar-juridice despre credinţa creştină, documentată expres prin vorba *leges* din inscripţia *adiuro per Deum et per leges Cresteanorum* de mai sus : *lex* înseamnă astfel nu atîta religie cît lege, în sensul juridic creştin"[7].

Acum, despre evoluţia semantică a termenului, în felul cum o reconstituie Pârvan, mi se pare că nu poate încăpea discuţie. Discuţie nu poate fi nici despre faptul că, în latina dunăreană, *lex* a parcurs aceeaşi cale înainte de a deveni românescul *lege*, în înţelesul de „credinţă"[8]. Ceea ce aş vrea totuşi să relev e, pe de o parte, împrejurarea că nici în Dacia, nici în Moesia nu s-a descoperit pînă acum vreo inscripţie în care această lunecare de sens să apară limpede, pe de alta, că procesul abia analizat nu s-a petrecut numai în latina vorbită în provinciile dunărene ale imperiului roman[9]. Cu multă probabilitate el a avut loc şi în alte părţi ale lumii vechi, în condiţii mai mult sau mai puţin asemănătoare, cum rezultă dintr-un text epigrafic de curînd descoperit în Numidia şi publicat de P.-A. Février[10]. E vorba tot de un epitaf, de data aceasta al unei femei, Aegidia Donatilla, moartă la 48 de ani şi care, în adhortaţia adresată coreligionarilor supravieţuitori, le cere să se roage pentru sufletul ei. În original textul sună : *ita peto*, **[f]ratres et sorores legis**, *petitionibus et orationibus uestris pro spiritu meo incumbatis in nomine Christi* — şi înţelesul lui nu poate fi

[4] În acelaşi sens avusese prilejul să se pronunţe, cu cîţiva ani înainte, şi Sextil Puşcariu în revista Candela, XXXVI, 1907, p. 383—387.

[5] CIL III 13124.

[6] CIL III 9508.

[7] *Op. cit.*, p. 134.

[8] Puşcariu în studiul citat mai sus n. 4 şi, înaintea lui, O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine, I. Les origines*, Paris, 1901, p. 192.

[9] Aşa cum lasă să se înţeleagă, între alţii, H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Bucureşti, 1960, p. 278, după care *lex*, „lege, credinţă", s-ar întîlni numai în Dalmaţia.

[10] Riv. di Archeologia cristiana, XLII, 1966 (apărut în 1968), p. 184—186 = Ann. Ép., 1968, 642.

decît : „în numele lui Christos vă implor, fraților și surorilor de credință, să stăruiți în cererile și rugile voastre pentru izbăvirea sufletului meu” [11].

De data aceasta e limpede că transferul de sens nu lasă loc nici unei îndoieli și că ruga defunctei se adresează nu celor care observă aceleași reguli de viață (*lex* în înțeles juridic-normativ), ci părtașilor la aceeași credință în viața de peste veac. Exemplul mi se pare lămuritor, și acesta e motivul pentru care mi s-a părut util să-l relev în aceste note fugare.

### 47. ÎN MARGINEA VOL. II DIN CULEGEREA 'IZVOARELE ISTORIEI ROMÂNIEI'

Apărut în 1970, volumul al II-lea al culegerii *Izvoarele istoriei României*, pregătit de un colectiv de traducători din care fac parte mai mulți membri activi ai Societății noastre, pe lîngă regretatul Virgil Popescu, dispărut în timpul publicării, duce mai departe ancheta începută cu ani în urmă în volumul I, ale cărui despuieri de texte se sfîrșesc în jurul anului 300. În lucrarea asupra căreia-mi propun să mă opresc, atenția redactorilor se îndreaptă în principiu asupra tuturor categoriilor de izvoare literare, în sensul larg al cuvîntului, de la cele narative la cele hagiografice, trecînd prin cele geografice ori juridice și fără a exclude corespondența Curiei papale cu împărații din Constantinopol. În ansamblu, așadar, o masă impresionantă de documente, totalizînd mii și mii de pagini, din care membrii colectivului au cules cu hărnicie tot ce li s-a părut interesant referitor la istoria noastră veche, în perioada obscură dintre anii 300 și 1000 e.n. [1].

Să fie oare această operă de excerptare completă, în sensul că *toate* izvoarele susceptibile de a interesa să-și fi găsit loc în culegerea de curînd publicată? — Îndoiala e permisă și, într-un fel, împărtășită și de redactorul responsabil al lucrării, profesorul Gh. Ștefan, care, în substanțiala-i introducere, vorbind de greutățile întîmpinate de colaboratorii săi, observă : „autorii și-au dat osteneala să adune toate știrile din izvoarele latine și bizantine, laice și religioase. Avînd însă de cercetat un material foarte vast — să ne gîndim, de exemplu, la *Patrologia* lui Migne — nu este exclus ca unele informații să fi fost omise. Sperăm însă ca omisiunile să fie de importanță minoră” [2].

Cu alt prilej, voi avea poate să mă opresc cu mai mult răgaz asupra întocmirii volumului, în care o privire oricît de superficială nu întîrzie să descopere texte lipsite de interes ori de legătură cu istoria pămîntului românesc [3], alteori texte de înțeles anevoios oferite cititorului fără vreo

---

[11] Cum notează cu dreptate editorii inscripției, asemenea „slujbe” pentru decedați sînt stăruitor recomandate în tratatul sf. Augustin *De cura gerenda pro mortuis*, IV 6. Cu înțelesul special de „rugă pentru un defunct”, *oratio* apare și într-o inscripție inedită din Callatis, în care se citesc cuvintele : *hic facta est oratio episcoporum Stefani*... (Em. Popescu, Dacoromania. Jahrbuch f. östliche Latinität, I, 1973, p. 7?, n. 21).

[1] *Izvoarele istoriei României. II. Autori : 2. De la anul 300 pînă la anul 1000.* Publicate de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, Virgil C. Popescu, București, 1970.

[2] *Op. cit.*, p. V.

[3] Cf., între altele, fragmentele din *Scrisorile* lui Libanios publicate la p. 95, sub numerele 636 și 793.

deslușire în stare să-l dumirească[4]. Din acest punct de vedere, există o notabilă diferență între volumul I, abundent comentat[5], și volumul al II-lea, unde excerpte greu de interpretat sînt prezentate în stare, ca să zic așa, „brută". Astfel, ca să dau un exemplu, cunoscutul προπεμπτικόν al lui Paulin din Nola adresat prietenului său Niceta (poemul XVII în ediția Hartel a *Operelor*) e lipsit de explicații de natură a face să se înțeleagă unde și în ce condiții se exercita activitatea de misionar a vlădicii din Remesiana, pînă de curînd considerat de unii istorici români drept apostol al dacilor de la nordul Dunării. Însăși citirea *Stobitanam*, în versul 194, în locul lecțiunii manuscriselor: *Tomitanam*, e preluată tacit, fără să ni se spună de cine a fost propusă și care-i sînt consecințele din punctul de vedere al înțelegerii textului[6]. Și, pentru că am fost adus să pomenesc de un document prețios pentru istoria răspîndirii creștinismului pe meleagurile dunărene, să nu-mi exprim surprinderea că din lista scrierilor excerptate lipsește un document atît de curios ca tratatul Μονογενὴς ἢ Ἀποκριτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας (*Singurul născut sau Răspuns către greci*) al lui Macarios din Magnesia, scris în cea de-a doua jumătate a sec. al IV-lea, despre care — într-un articol de acum treizeci de ani[7] — m-am ostenit să arat că aduce o mărturie prețioasă, chiar dacă negativă, în dezbătuta problemă a creștinării ținuturilor dace? Deși reprodus întocmai în cele două ediții ale *Contribuțiilor la istoria veche a României* (1958, ²1967), studiul nu pare să se fi învrednicit de atenția editorilor *Izvoarelor*, de aceea-mi iau îngăduința să-l dau aci, în original și în traducere, pentru uzul celor ce nu vor fi avut prilejul să-l citească în lucrările pomenite: τὸ εὐαγγέλιον ἔτι πολλοῖς ἀνθρώπων οὐκ ἀνέγνωσται· ἑπτὰ οὖν ἔθνη τῶν Ἰνδῶν μεταξὺ τῆς μεσημβρίας καὶ τῆς ἀνατολῆ τὴνς ἔρημον λαχόντα, ἃ τῶν εὐαγγελιστῶν οὐδὲν οὐδέπω τὸν λόγον ἀκήκοεν, ἀλλ' οὐδ' Αἰθίοπες οἱ καλούμενοι Μακρόβιοι, μέσοι τῆς ἑσπέρας καὶ τῆς μεσημβρίας . . . εὐαγγελίου λόγου οὔπω μεμαθήκασι· τί σοι τοὺς ἑσπερινοὺς Μαυρουσίους λέγω ἢ τοὺς πέραν Ἴστρου τοῦ βορεινοῦ ποταμοῦ ὃς ἐκ τριάκοντα πέντε ποταμῶν αὐξόμενος, ἄπειρος ῥεῖ τῷ θέρει καὶ τῷ χειμῶνι πολὺς καὶ ἀπέρατος, ὃς μυρίων ὁλκάδων

---

[4] Astfel pasajul din Suda, IV 617 (s.v. Οἰκετία), unde cuvintele τὰς τῶν Γετῶν ἐπιφανεστάτας οἰκετίας sînt înțelese greșit și traduse prin „cele mai vestite soiuri de sclavi domestici ale grecilor" (p. 703), cu ignorarea discuției purtate în jurul interpretării acestui pasaj în *Contribuții*², p. 145 și 519—523.

[5] Deși nu întotdeauna corect. Cu titlu de exemplu, cf., în relatarea lui Arian despre campania lui Alexandru împotriva tribalilor (Anab., I 3, 1 = *Izvoare*, I, p. 583), traducerea cuvintelor ναῦς μακράς prin „corăbii mari". În realitate, nu-i vorba aci de corăbii „mari" în sensul de „încăpătoare", altfel spus de „corăbii de transport"; mai curînd avem a face cu un termen tehnic din vocabularul maritim, însemnînd — în orice context — „corăbii lungi, corăbii de război" (cf. LSJ s.v.: νεῆς μακραί, *ships of war, built long and taper for speed*; alteori și πλοῖα μακρά, ca în decretul apolloniat pentru Hegesagoras al lui Monimos, publicat de mine și de Emilian Popescu în Dacia n.s. 3, 1959, p. 242). Precizarea nu-i lipsită de însemnătate, întrucît în primul caz ar trebui să credem că în locul unde Alexandru trecea Dunărea se găseau din întîmplare niște corăbii de transport venite din Byzanț, cîtă vreme traducerea exactă ne lasă să presupunem că — prevăzînd nevoia unei debarcări pe malul stîng al fluviului — regele ceruse byzantinilor să-i trimită în întîmpinare, la un loc dinainte stabilit, un număr mai mare sau mai mic de vase de luptă.

[6] În această problemă, vezi, în *Contribuții la istoria veche a României*², capitolul intitulat *Niceta din Remesiana și originile creștinismului daco-roman* (p. 497—516).

[7] *Intorno alle fonti letterarie del cristianesimo daco-romano*, Rev. hist. du Sud-Est européen, XX, 1943, p. 166—181.

ὑπάρχων ναυσίπορος πᾶσαν ἀποκλείει τῶν Σκυθῶν τὴν χώραν, ἐν ᾗ κατοικεῖ νομάδων βαρβάρων ἔθνη δώδεκα.... („Evanghelia continuă a fi necunoscută multor oameni. Şapte neamuri de indieni, trăitoare între miazăzi şi pustiul din răsărit, n-au auzit niciunul cuvîntul evangheliştilor; la fel etiopienii, supranumiţi „macrobii", aşezaţi între miazăzi şi apus, ... n-au aflat nici ei pînă acum de cuvîntul Evangheliei. Şi ce să mai vorbesc de maurii din Apus, ori de cei de dincolo de fluviul nordic al Istrului, care, umflat de apele a treizeci şi cinci de rîuri, curge năvalnic vara şi iarna, adînc şi greu de trecut; care, străbătut de mii de corăbii, îngrădeşte întreaga ţară a sciţilor, locuită de douăsprezece neamuri de barbari rătăcitori?")[8].

Ori din ce punct de vedere l-am considera, textul nu-i, se vede, lipsit de însemnătate. Să sperăm deci că-şi va găsi locul fie şi numai în ediţia a II-a a culegerii de izvoare care-mi prilejuieşte aceste rînduri.

## 48. O NOUĂ SCRISOARE PE PLUMB DESCOPERITĂ LA OLBIA

Nu ştiu cîţi din cititorii acestor *Note* vor fi ştiind că scrisorile cele mai vechi ajunse pînă la noi, în limba greacă, n-au fost găsite în Egipt, cum s-ar putea crede, nici nu-s scrise pe papirus, cum am fi înclinaţi să ne închipuim. Şirul epistolelor papiriacee începe abia după crearea regatului lagid şi continuă pînă-n epoca romană[1], dar înainte de născocirea „hîrtiei" materialele folosite în lumea mediteraneană pentru transmiterea unor mesaje personale au fost cîteodată cioburile (*ostraka*), alteori lamelele de plumb. Cel dintîi document din această categorie a fost găsit la Atena, în primii ani ai secolului, şi reprezintă un biet „bilet" de om necăjit, care, aflat poate la oraş, la lucru, cere rudelor de-acasă încălţări şi unele piese de îmbrăcăminte[2]. După scris, misiva pare de la începutul sec. al IV-lea î.e.n. şi, pînă de curînd, a fost considerată „cea mai veche scrisoare în limba greacă" (în judecata lui Ad. Wilhelm, care i-a închinat un mic studiu în revista Institutului de arheologie austriac[3]). De-atunci, în Attica, alte asemenea texte nu s-au mai aflat şi a trebuit să treacă un lustru înainte ca o a doua inscripţie epistolară să iasă la iveală la Olbia, principalul oraş grecesc de pe ţărmul de nord al Mării Negre, în împrejurări cu totul neaşteptate[4]. Şi această nouă misivă emană de la un nevoiaş, aflat ca şi primul departe de ai săi, cărora le poartă grija şi-i învaţă unde să se adăpostească în cazul cînd ar fi scoşi din casă (de vreun creditor sau proprietar): ἢν ἐγβάλει ἐκ τῆς οἰκίας ὑμᾶς. Lamela e din sec. al IV-lea, de cînd avem şi multe

[8] *Contribuţii*², p. 492–493.

[1] O culegere mai veche, despre care n-am ştire să fi fost înlocuită pînă acum e a lui S. Witkowski, *Epistulae priuatae Graecae quae in papyris aetatis Lagidarum seruantur*² (1911).

[2] IG III 3, p. II (= *Syll.*³ 1259).

[3] Ad. Wilhelm, *Der älteste griechische Brief*, ÖJh, VII, 1904, p. 94–105; W. Crönert, Rhein. Museum, LXV, 1910, p. 157 urm.

[4] V. V. Latîşev, Bull. Comm. Imp. archéol. X, p. 10 (= *Syll.*³ 1260); Ad. Wilhelm, *Der Brief des Artikon*, ÖJh., XII, 1909, 118–126; E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 466.

documente olbiene pe piatră, printre care cîteva decrete [5]. Nimic nu lăsa să se prevadă că descoperirea s-ar putea repeta, şi mai ales că următoarea scrisoare scoasă la lumină ar putea fi mai bine conservată sau mai veche. Şi totuşi neaşteptatul s-a produs, în sensul că din 1971 dispunem de o nouă scrisoare pe plumb olbiană, mai lungă şi mai bine păstrată decît precedenta, ba — particularitate importantă chiar din punct de vedere lingvistic — cu multă probabilitate de la sfîrşitul sec. al VI-lea.

Documentul a fost editat de Y. G. Vinogradov în Vestnik Drevnei Istorii [6], cu o remarcabilă acribie şi cu un comentariu bogat. Cum se va vedea îndată, sînt puţine pasajele unde citirile editorului apar inacceptabile, şi aceasta pentru că originalul cuprinde particularităţi de limbă şi de grafie anevoie de înţeles. Oricum, interesul cu care a fost primit documentul de epigrafişti şi de elenişti îndeobşte e pe măsura rarităţii acestui soi de descoperiri, şi aceasta explică, între altele, recenta intervenţie a lui John Chadwick, care, în ultimul fascicul din Proceedings of the Cambridge Philological Society [7], reeditează textul cu o traducere şi un comentariu în care lămureşte o seamă de locuri obscure din ediţia Vinogradov.

În ce priveşte limba scrisorii, mai întîi, Chadwick relevă că ne găsim înaintea unui document în dialect milesian, prezentînd particularităţile vorbirii din Ionia de est în epoca arhaică. Data pe care i-o atribuie (de acord cu Lilian Jeffery, marea specialistă a alfabetelor greceşti anterioare reformei lui Euclide) e de ca. 500, ceea ce înseamnă o confirmare a datării propuse de primul editor (a doua jumătate a sec. al VI-lea).

Dintre trăsăturile de grafie mai importante ale textului, relev : H pentru* ē ; Ω pentru * ō ; ō pentru diftongul ου ; εο pentru ευ ; ἑωυτόν pentru ἑαυτόν ; E pentru diftongul ει. De reţinut e şi împrejurarea că semnatarul vorbeşte despre sine la persoana a treia, explicabilă desigur prin aceea că răvaşul va fi fost scris, în numele lui, de o altă persoană sau de un scrib profesional.

În ediţia Chadwick, documentul se prezintă precum urmează :

῏Ω Πρωταγόρη, ὁ πατήρ τοι ἐπιστέλλε̄. ἀδικε̃ται
ὑπὸ Ματάσυος, δο̄λο̃ται γάρ μιγ καὶ το̃
φορτηγεσίο̄ ἀπεστέρε̄σεν. ἐλθὼμ παρ' Ἀναξαγόρην
ἀπήγησαι, φησὶ γὰρ αὐτὸν Ἀναξαγόρεω
δο̃λον ἔ̄ναι μυθεόμενος· "Τα̃μ' Ἀνα(ξα)γόρης ἔχε̄,
καὶ δό̄λο̄ς καὶ δό̄λας κοἰκίας". ὁ δὲ ἀναβω̃ι τε
καὶ οὔ φησιν ἔ̄ναι οὐδὲν ἑωυτω̃ι τε καὶ Ματάσ(υι)
καί φησιν ἔ̄ναι ἐλεόθερος καὶ οὐδὲν ἔ̄ναι ἑωυτ(ω̃)ι
καὶ Ματάσ(υι. Μα)τάσυ(ι) δὲ τί αὐτω̃ι κἀναξαγόρῃ αὐτοὶ
οἴδασι κατὰ σφα̃ς αὐτό̄ς. ταυ̃τ' Ἀναξαγόρῃ λέγε̄ν
καὶ τῇ γυναικί. ἕτερα δέ τοι ἐπιστέλλε̄. τὴμ μητέρα
καὶ τὸ̄ς ἀδε(λ)φεὺς (ο)ἵ ἐσ<σ>ιν ἐν Ἀρβινάτῃσιν ἀγε̄ν ἐς τὴμ πόλιν,
αὐτὸς δὲ Εὔνεορος ἐλθὼμ παρά μιν (ἰ)θύωρα καταβήσεται.

---

[5] Cu titlu de exemple, IPE $I^2$, 20, 21, 22, 23, 24 etc.
[6] VDI, 1971 (4), p. 73—100 (cu un rezumat englez).
[7] CXCIX (n. s. XIX), 1973, p. 35—37.

Pe dosul lamelei sînt zgîriate clar numele trimițătorului și al celor doi destinatari :

'Αχιλλοδώρō τὸ μολί-
βδιον παρὰ τὸμ παῖδα
κἀναξαγόρην

Locurile unde textul reprodus se depărtează de al primului editor sînt puține, dar nu lipsite de importanță pentru înțelegerea textului : r. 9 Ματά(συι. Μα)τάσυ(ι) δὲ τί pentru ΜΑΤΑΤΑΣΥΕΔΕΤΙ plumbul, citit de V : Ματα<τα>συ(ι). τί δὲ ; r. 11 : (ι)ἴ έσ<σ>ιν ἐν 'Αρβινάτῃσιν pentru ΙΕΣΣΙΝΕΝΑΡΒΙΝΑΤΗΙΣΙΝ plumbul, citit de V : ἴεσσιν ἐν ἄρ(τ)' ἴνα τῆισιν. Alte erori de transcriere, mai ușoare, sînt trecute cu vederea.

În traducere, textul astfel constituit are următorul înțeles :

„Protagoras, tatăl tău [Achillodoros] îți spune: e nedreptățit de Matasys, căci (acesta) umblă să-l robească și l-a lipsit de locul de hamal (în port?). Du-te la Anaxagoras și spune-i că [Matasys] pretinde că el [Achillodoros] ar fi sclavul lui Anaxagoras, zicînd: „Anaxagoras are toate bunurile mele, sclavi, sclave și locuințe". Dar el [Achillodoros] se opune și tăgăduiește că ar fi ceva între el și Matasys, și pretinde că e om liber și că nu-i nimic între el și Matasys. Ce-i între Matasys și Anaxagoras numai ei între ei știu . Spune-i astea lui Anaxagoras și nevestei [lui Achillodoros]. Și încă ceva pentru tine : pe maică-ta și pe frații aflați la Arbinatai, du-i la oraș. Cît privește pe Euneuros, o să vină la el singur [la Achillodoros] și o să coboare direct".

Iar adresa sună și ea :

„Foiță de plumb a lui Achillodoros către fecioru-său și Anaxagoras."

Interesul scrisorii abia dacă mai trebuie subliniat. Paleografic și lingvistic, e unul din cele mai prețioase documente descoperite pînă acum la Olbia, și chiar în Marea Neagră [8]. Cuprinsul e și el semnificativ în mai multe privințe, începînd cu faptul că ne relevă numele înainte necunoscut al unei așezări din vecinătatea cetății —'Αρβινάται —, dacă nu chiar numele antic al insulei Berezan [9]. Altă particularitate de notat e cuvîntul φορτηγήσιον — substantiv masculin, după primul editor, care-l traduce prin „agent comercial" sau ceva similar, cîtă vreme Chadwick vede în el un neutru (cf. κυνηγέσιον) cu înțelesul de „position of *φορτηγέτης, a man in charge of cargoes, possibly a charged-hand in the docks". Presupunerea că ar fi vorba de un hamal, lucrînd la descărcarea corăbiilor din port, mi se pare cea mai plauzibilă și îndreptățită nu numai de etimologia termenului (φόρτος, φορτίον), dar și de poziția socială a lui Achillodoros, pe drept sau pe nedrept amenințat să-și piardă libertatea. Din acest punct de vedere, scrisoarea de la Berezan prezintă un interes cu atît mai mare cu cît sînt mai rare știrile privitoare la sclavie într-unul din porturile cele mai active ale Mării Negre, la sfîrșitul epocii arhaice [10].

---

[8] La Histria, pînă acum, datează probabil din aceeași vreme numai discul (inedit) purtînd cuvîntul ΤΕΛΩΝ, substantiv comun sau, poate, nume propriu.

[9] Cum relevă Chadwick, un oraș 'Αρπίνα, în Elida, e atestat de Paus., VI 21, 8.

[10] Pentru această problemă, vezi în general V. A. Goldenberg, VDI, 1953 (1), p. 200—209 ; M. I. Finley, Klio. XL, 1962, p. 51—59 ; D. M. Pippidi, St. clasice, VIII, 1966, p. 232—235.

## 49. ÎN JURUL ALIPIRII ORAŞELOR VEST-PONTICE LA IMPERIUL ROMAN

Despre data şi imprejurările încorporării coloniilor de pe ţărmul de apus al Mării Negre în statul roman s-a scris nu o dată, de la o vreme cu mai multă insistenţă. În lipsa unui document lămuritor, răspunsurile la cele două întrebări nu puteau fi decît ipotetice şi, în fapt, ele se împart într-o indicaţie hotărîtă şi alta mai vagă, ambele întemeiate pe verosimilitate. După unii, intrarea amintitelor oraşe în clientela romană ar fi coincis cu campaniile dunărene ale proconsulului Macedoniei M. Licinius Crassus (29—28 î.e.n.), după alţii, la o dată de căutat după încheierea acestor campanii, un *terminus ante quem* fiind relegarea lui Ovidiu la Tomis, de cei mai mulţi datată din toamna anului 8 e.n. [1] Nu e locul, şi nici nu-i nevoie să intru în această privinţă în amănunte. Cu titlu de exemple, amintesc doar că prima opinie se întîlneşte la Radu Vulpe, în a sa *Histoire ancienne de la Dobroudja* [2], şi că — fie şi fără entuziasm — a doua e apărată în unele din lucrările mele recente de istorie dobrogeană [3].

Discuţia a intrat într-o fază nouă abia în ultima vreme, de cînd, cum o ştiu bine cititorii Studiilor clasice, Alexandra Ştefan a pus la punct o metodă matematică de cercetare a paleografiei inscripţiilor greceşti, cu ajutorul căreia îşi propune să confere acestor studii o rigoare superioară celei îngăduite de metodele tradiţionale [4]. Pornind de la acest mod de a seria şi data documentele callatiene, într-un studiu publicat în fascicolul precedent al revistei [5], autoarea ajunge să atribuie unui decret plasat altădată în primii ani ai domniei lui Tiberiu o dată simţitor mai veche. Şi cum, în textul la care mă refer[6], se vorbeşte, între altele, de un eponim din casa imperială pomenit ca Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, concluziile la care se opreşte cercetarea sînt, pe de o parte, că decretul trebuie să fie anterior zilei de 16 ianuarie 27 î.e.n., cînd Octavian primea din partea Senatului epitetul onorific *Augustus* (pe greceşte Σεβαστός), pe de alta, că anexarea de romani a oraşelor dobrogene a avut loc *înainte* de data abia menţionată, cu multă probabilitate în timpul expediţiei lui Crassus împotriva tribalilor şi a geţilor de pe malul drept al Dunării.

Cu propriile cuvinte ale Alexandrei Ştefan, în articolul amintit, raţionamentul e următorul: „Si Octavien est *basileus*, donc éponyme à Callatis, ceci n'est assurément pas privé d'implications politiques : dans le fait d'avoir accordé à Octavien la magistrature éponymique de leur cité, nous voyons une marque de la soumission des Callatiens tout aussi bien que de leur gratitude. Avant 27 av. notre ère, Octavien était donc maî-

---

[1] După ştiinţa mea, singurul cercetător din zilele noastre care a încercat să schimbe data tradiţională a exilării poetului, fixînd-o în anul 9, e Jacques Schwartz, într-un studiu publicat în Rev. de Philologie. În aceeaşi problemă, vezi şi ale mele *Recherches sur le culte impérial*, p. 179—192.

[2] Bucureşti, 1938, p. 104.

[3] *I Greci nel Basso Danubio*, p. 160 şi 286—287; Riv. Storica dell'Antichità, II, 1972, 34—35.

[4] *Applications des méthodes mathématiques à l'épigraphie*, St. clasice, XIII, 1971, p. 29—45.

[5] P. 99—107.

[6] D. M. Pippidi, *Sur un décret des thiasites de Callatis*, St. clasice, VIII, 1966, p. 87 urm.

tre à Callatis, — probablement aussi dans les autres cités pontiques". Şi mai departe: „On ne saurait faire remonter cet événement au-delà de la victorie d'Actium et, vu les circonstances historiques locales — les campagnes de Licinius Crassus ... déroulées entre 29—28 av. n. è. et soldées avec la soumission de la Thrace jusqu'aux bouches du Danube ... on est bien enclin à mettre en rapport avec ces campagnes l'instauration de la domination romaine dans les cités ouest-pontiques. C'était en fait l'hypothèse acceptée presque sans exception par les historiens, depuis le XIX-e siècle jusqu'à nos jours, malgré le manque total de preuves concernant les cités grecques ... Le décret pour Phileinos, avec l'éponymie restituée d'Octavien, représente donc un premier document pour étayer l'hypothèse de la soumission par Rome des cités grecques de la côte ouest du Pont Euxin à une date à placer entre 31 et 27 av. notre ère" [7].

Cum am lăsat să se înţeleagă în consideraţiile mele de început şi cum rezultă din rîndurile abia reproduse, noutatea contribuţiei asupra căreia ţin să atrag atenţia nu stă numai în data precisă pe care o atribuie unui eveniment important din istoria Dobrogei în antichitate, ci mai ales în metoda cu care a fost obţinută. Din acest punct de vedere, şi pentru mai multă claritate, nu e inutil să arăt că, după propriile mărturisiri ale autoarei, cronologia fixată prin metoda matematică e în cel mai bun caz o cronologie relativă, în sensul că dintr-un număr oarecare de texte provenind din acelaşi loc şi gravate între anumite limite de timp calculatorul ne ajută să spunem care e mai vechi şi care mai recent. Transformarea acestei cronologii relative într-una absolută e o treabă pe care singur epigrafistul o poate face, întemeindu-se pe analiza internă a documentelor şi pe cunoaşterea particularităţilor istorice ale epocii în care documentele se încadrează.

În cazul care ne reţine atenţia, concluzia examenului paleografic întreprins de Alexandra Ştefan e că decretul pentru Phileinos e mai vechi decît decretul în cinstea lui Ariston, datînd din zilele lui Cotys fiul lui Rhoemetalkes, rege al Traciei între 14—19 e.n. [8], mai vechi chiar decît baza onorifică pentru Publius Vinicius [9], *legatus pro praetore* în Tracia şi Macedonia la o dată anterioară anului 2 e.n., cînd acesta devine consul [10]. Ce urmează de-aci? — În primul rînd, că decretul de cinstire a lui Phileinos n-ar mai putea fi din primii ani ai domniei lui Tiberiu, cum am încercat s-o dovedesc în articolul citat înainte; în al doilea rînd, că singurul purtător al titlului Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ înainte de urcarea pe tron a fiului Liviei fiind Octavian, între anii 40—27 î.e.n., la persoana lui s-ar referi menţiunea din inscripţia callatiană, iar alipirea la Imperiu a oraşelor greceşti din Pontul Stîng ar fi avut loc sub domnia acestuia, şi mai precis în timpul campaniilor lui Crassus din 29—28 î.e.n.

Raţionamentul apare impecabil, dar să se fi petrecut oare lucrurile chiar aşa? Îndoiala e permisă, dacă nu uităm că despre expediţia lui Crassus în Dobrogea dispunem de o relatare circumstanţiată a lui Dion Cassius[11],

---

[7] St. clasice, XV, 1973, p. 104—105.
[8] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 140.
[9] Gr. Tocilescu, AEM, XIX, 1896, p. 108, nr. 62 (= IGR I 654).
[10] A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 6.
[11] *Hist. Rom.*, LI 23—27; cf. Zonaras, X 32.

care ne dă despre desfășurarea ei amănunte numeroase, dar nu pomenește nici măcar sub o formă aluzivă alipirea atîtor orașe grecești la Imperiu, eveniment desigur mai important în ochii unui istoric grec decît biruința trupelor romane asupra unor mărunte căpetenii locale. Dealtfel, nici despre atitudinea grecilor dobrogeni față de conflictul desfășurat în imediata lor apropiere n-avem vreo știre de luat în seamă, dacă se exceptă pasajul din textul lui Dion unde, în legătură cu operațiile militare împotriva lui Dapyx — „refugiat într-o fortăreață": πρὸς φρούριόν τι καταφυγόντα [12] — ni se dă amănuntul curios că în timpul asediului un locuitor din partea locului s-ar fi adresat romanilor *de pe zid*, *în limba greacă*, oferindu-le să predea fortăreața: κἀν τῇ προσεδρείᾳ ἑλληνιστί τις αὐτὸν (scil. τὸν Κράσσον) ἀπὸ τοῦ τείχους ἀσπασάμενος ἔς τε λόγους οἱ ἦλθε καὶ προδοσίαν συνέθετο...

Ce poate însemna această poveste? Dacă nu-i vorba de o simplă născocire (lucru greu de admis), numai două lucruri: fie că geții lui Dapyx dispuneau, undeva în centrul Dobrogei, de o cetate înconjurată cu ziduri [13] pe care Crassus s-a văzut silit s-o asedieze (în această ipoteză ostașul intrat în vorbă cu romanii putea fi un localnic deprins să vorbească grecește), sau că, dimpotrivă, lipsită de un loc întărit propriu, căpetenia getă s-ar fi refugiat împreună cu oastea într-o cetate greacă de pe litoral, în dorința de a se sustrage presiunii legiunilor. În această de-a doua interpretare, „trădătorul" a putut fi unul din locuitorii greci ai cetății, speriați de primejdia la care-i expunea prezența printre ei a „barbarilor" și doritori să-și asigure clemența învingătorului. Acest mod de a înțelege textul găsește sprijin în cuvintele imediat următoare ale lui Dion, care, într-o formă de tot învăluită, ne lasă să înțelegem că trădarea ar fi fost urmată de o luptă *între geți* în cursul căreia Dapyx și-ar fi găsit moartea: ἁλισκόμενοι οὖν οὕτως οἱ βάρβαροι ἐπ' ἀλλήλους ὥρμησαν, καὶ ὅ τε Δάπυξ ἀπέθανε καὶ ἄλλοι πολλοί ... Anevoie de crezut, dacă istoricul vrea să spună că în clipa biruinței romanilor geții n-au găsit altceva de făcut decît să se bată între dînșii, știrea capătă o oarecare verosimilitate dacă o-nțelegem în sensul că — în fața schimbării de atitudine a grecilor — oștenii lui Dapyx și-au întors armele împotriva aliaților lor trădători.

Opresc aci aceste speculații justificate, poate, dar incontrolabile, și mă-ntorc la-ntrebarea de căpetenie la care sîntem ținuți să răspundem: cetățile de pe litoralul vest-pontic fost-au ele alipite Romei în timpul campaniilor lui Crassus sau în alte împrejurări? În acest moment al discuției mi se pare util să precizez că, în chip evident, nu e vorba de o anexiune rezultată dintr-o cucerire, ci de trecerea sub autoritatea romană a unor cetăți dintotdeauna autonome, situate *departe în afara fruntariilor Imperiului*. În aceste condiții, e firesc să presupunem că reglementarea situației lor n-a putut avea loc între două operații militare, prin simpla decizie a generalului-comandant al forțelor angajate în luptă. Ea reprezintă, cum se spune astăzi, o „opțiune" politică pregătită prin negocieri diplomatice și realizată printr-o măsură a singurelor foruri chemate să hotărască

---

[12] LI 26, 2.

[13] Despre așa ceva, cercetările arheologice efectuate în Dobrogea de aproape un veac nu ne-au adus pînă acum vreo știre.

într-o asemenea materie, ex-triumvirul Octavian (pe cale de a deveni un *princeps* de toţi aclamat) şi Senatul (de la începutul Republicii autoritatea supremă în materie de politică externă a statului roman [14]).

Dar asemenea măsură nu putea fi luată cîtă vreme luptele pe teritoriul Dobrogei erau în plină desfăşurare, iar deznodămîntul lor încă departe. Aceasta înseamnă că statutul anterior al oraşelor de pe litoralul de vest al Mării Negre (oricare va fi fost el) n-a suferit vreo schimbare înainte de sfîrşitul anului 28. Mai mult, întors la Roma, Crassus, ni se spune, a trebuit să aştepte mai multe luni acordarea unui triumf *ex Thraecia et Geteis* [15], pe care nu l-a putut celebra înainte de 4 iulie 27 [16]. Abia după această dată (sau în preajma ei) soarta cetăţilor membre ale viitoarei Pentapole va fi fost reglementată, şi anume — dacă presupunerea nu-i prea îndrăzneaţă — prin constituirea lor într-un κοινόν sustras autorităţii regilor traci şi trecut, cum spune undeva Ovidiu ... *Ausonio sub iure* [17].

Dacă-i aşa, însă, şi mi se pare că sînt şanse ca lucrurile să se fi petrecut aşa, nu trebuie uitat că începînd din ziua de 16 ianuarie 27, în împrejurările de toţi cunoscute [18], Octavian primeşte epitetul onorific *Augustus*, devenind pentru supuşii săi de limbă greacă, din Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Σεβαστός. Regula nu cunoaşte excepţii şi, dacă într-un document oficial ca decretul pentru Phileinos eponimul oraşului Callatis e indicat numai cu titlurile Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, aceasta înseamnă că împăratul vizat n-a putut fi decît Tiberiu (despre care se ştie că la urcarea pe tron a declinat categoric epitetul onorific *Augustus* [19]) sau (cum am lăsat să se înţeleagă, fără să insist, în articolul meu din 1966 [20]) nepotul de frate al acestuia, Germanicus, între 17—19 trimis de împărat în Orient cu o misiune extraordinară [21]. Aşa stînd lucrurile, mi se pare temerar să atribuim indicaţiilor paleografice o precizie pe care singure n-o pot atinge şi să datăm un eveniment politic de complexitatea celui despre care se discută pe temeiul unei constatări atît de vagi ca aceea după care decretul în cinstea lui Phileinos ar fi anterior inscripţiei onorifice pentru Publius Vinicius, ceea ce, în cel mai bun caz, nu reprezintă decît o cronologie relativă.

Cum mi s-a mai întîmplat s-o spun, cu alt prilej, titulatura Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Σεβαστός, aplicată lui August, apare o singură dată în epigrafia dobrogeană, şi mai precis în fragmentul de inscripţie histriană care men-

---

[14] ILS 244 *(lex de imp. Vespasiani)*; cf. Strabon XVII 3, 25; Dion Cassius, LIII 17, 5—6.

[15] A. Degrassi, *Inscr. Italiae*, XIII 1, p. 86—87, cf. 571.

[16] Pretenţia lui Crassus de a închina în templul lui Jupiter Feretrius armele regelui Deldon, ucis de mîna lui (Dion, LI 24, 4), pare să fi întîmpinat rezistenţa lui Augustus, întemeiat pe faptul că învingătorul bastarnilor nu condusese operaţiile militare *propriis auspiciis*, ci ca „legat" al său, cu alte cuvinte *alienis auspiciis*. Despre acest episod şi semnificaţia lui în dreptul public roman, vezi H. Dessau, Hermes, XLI, 1906, p. 142; E. Groag, RE, XIII 283 urm. şi, mai de curînd, R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, p. 308 şi n. 2.

[17] *Tristia*, II 197—200.

[18] Suet., *Diu. Aug.*, 7. 2; Dion Cassius, LIII 16, 4—6.

[19] Suet., *Tib.*, 26, 1—2; Dion Cassius, LVII 2, 1; cf. LVII 8, 1.

[20] P. 95, n. 35.

[21] Tac., *Ann.*, II 43: „Tunc decreto patrum permissae Germanico prouinciae quae mari diuiduntur, maiusque imperium, quoquo adisset, quam iis qui sorte aut missu principis obtinerent...".

ționează existența în orașul de pe țărmul lacului Sinoe a unui templu în onoarea împăratului, înălțat cu cheltuiala unui localnic, Papas fiul lui Theopompos [22].

## 50. „THEOS HYPSISTOS" LA TOMIS

Cu doisprezece ani în urmă, împreună cu alte monumente epigrafice din Constanța publicate în această revistă [1], N. Gostar ne făcea cunoscută o dedicație fragmentară descoperită nu se știe în ce împrejurări, în care fără multă certitudine credea a recunoaște numele unei divinități încă neatestate pe pămîntul Dobrogei. Reeditată la scurtă vreme după aceea de A. G. Woodhead în *Supplementum epigraphicum Graecum*, XXIV, 1969, 1065 (cu cîteva corectări propuse de J. și L. Robert, RÉG, LXXVII, 1964, p. 195, nr. 295), inscripția prezintă următorul cuprins:

'Αγαθ[ῇ τύχῃ].
῾Υψίστ[ῳ Θεῷ -----]
κη ἀνέθη[κε -----]
Σωσθένο[υς ---- Καλλ -]
5 ἴδρο[μος (?) ------]
θιασ --- αι ------
ρε --- ρον. α ----
εὐχαριστήρ[ιον].

Trec cu vederea deosebirile dintre această de-a doua ediție și cea dintîi, întrucît în starea de azi a lespezii greu se poate spune ceva despre dedicanți și despre cuprinsul dedicației, dacă se exceptă numele divinității, restituit cu destulă certitudine. Cu atît mai surprinzătoare apare lipsa din comentariul primului editor a oricăror considerații asupra „Zeului preaînalt", dacă ne gîndim că din rîndurile mutilate nici identitatea divinității nu se desprinde limpede, nici semnificația apariției ei în epigrafia dobrogeană.

În această ordine de idei, ceea ce trebuia arătat înainte de orice e faptul că de Θεὸς Ὕψιστος s-a mai vorbit în literatura noastră de specialitate, în legătură cu o stelă „de afurisenie" din colecția Mavros, azi la Muzeul Național de Antichități (inv. L 582). Scris pe ambele fețe și purtînd deasupra textului două palme înălțate, în relief, documentul a fost editat în 1874 de Otto Hirschfeld în Sitzungsberichte der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe, XXXVII, p. 403, nr. 57 [2], de unde a fost reluat și reeditat succesiv, cu observații noi, de W. Dittenberger în *Sylloge*² (1900), 816 și de Adolf Wilhelm în Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, IV, 1901, Beiblatt, 14. În România, primele ei mențiuni se întîlnesc la Alexandru Odobescu în *Istoria Arheologiei* (1877), p. 512,

---

[22] *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 157–163.

[1] St. clasice, V, 1963, p. 302 (= *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 74).

[2] Wien, 1874, p. 43–45.

care nu-i acordă însă decît puţine rînduri [3], apoi la Tocilescu (ediţie critică însoţită de un comentariu încă preţios) în *Monumentele epigrafice și sculpturali ale Muzeului Național din Bucuresci*, I (1881), p. 436–477 [4]. Din textul relativ bine conservat şi care a prilejuit şi în alte ţări discuţii susţinute, mai ales de cînd s-a semnalat existenţa unei stele similare, provenind din Rheneia, la Muzeul Naţional din Atena [5], nu reproduc decît primele două rînduri, în care divinitatea e pomenită cu epitetele-i caracteristice :

> 'Επικαλοῦμαι καὶ ἀξιῶ τὸν ϑεὸν τὸν
> ὕψιστον, τὸν κύριον τῶν πνευμάτων
> καὶ πάσης σαρκός . . . [6]

Multă vreme disputată (Philippe Le Bas atribuia stela din Rheneia, în care vedea un document creştin, secolelor XI – XII ale erei noastre, iar Odobescu, lespedea din Bucureşti, sec. al VI-lea al aceleiaşi ere), data celor două documente a fost fixată, pe temeiuri paleografice, în sec. II – I î.e.n. [7]. Cît priveşte identitatea Zeului-prea-înalt (vreau să spun : legarea lui de o anumită regiune a lumii vechi, de o anumită populaţie sau comunitate religioasă), înfruntarea de opinii continuă, în măsura în care se înmulţesc mărturiile referitoare la acest cult neobişnuit.

Despre părerea abia amintită, după care cele două stele de afurisenie, din Atena şi Bucureşti, ar fi documente creştine, nimeni nu mai vorbeşte astăzi, după ce încă de la sfîrşitul veacului trecut, într-un studiu publicat în Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften [8], Emil Schürer a arătat, întemeiat pe o seamă de inscripţii aflate în cîteva aşezări antice din jurul Mării de Azov (Pantikapaion, Gorgippia şi, mai ales, Tanais) că asemenea documente îşi fac apariţia în medii păgîne puternic influenţate de prezenţa în preajma lor a unor comunităţi iudaice. În toate textele la care am făcut aluzie, Θεὸς "Υψιστος ar fi deci Iehovah, iar asociaţiile de la care emană – în general denumite σύνοδος [9] şi constituite din credincioşi care-şi zic singuri σεβόμενοι τὸν Θεόν sau σεβόμενοι Θεὸν ὕψιστον [10] – ar reprezenta întovărăşiri de convertiţi la mozaism, chiar dacă deprinderile lor de viaţă îi deosebesc în unele privinţe de iudeii autentici [11].

---

[3] În ediţia îngrijită de D. Tudor (Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1961), p. 297–299.

[4] O scurtă menţiune şi în ale mele *Studii de istorie a religiilor antice* (Bucureşti, 1969), p. 208.

[5] Alte amănunte la Tocilescu, *loc. cit.*, care reproduce şi textul inscripţiei din Rheneia, mai puţin bine transmis. Despre asemănările acestuia cu exemplarul din Bucureşti, vezi J. Bergmann, *Die Rachegebete von Rheneia*, în Philologus, LXX, 1911, p. 509 urm.

[6] La fel în inscripţia din Rheneia, cu precizarea că în acest caz rîndurile reproduse sînt restituite. În lucrarea arătată în text, Odobescu traduce : ,,Chem întru ajutor şi implor pe Dumnezeu cel înalt, pre stăpînul sufletelor şi al oricărui trup...''

[7] E părerea lui Hirschfeld, urmat de Wilhelm şi de alţi epigrafişti interesaţi de problemă.

[8] XIII, 1897, p. 200–225 : *Die Jüden im bosporanischen Reiche und die Genossenschaften der* σεβόμενοι τὸν ϑεὸν ὕψιστον *ebendaselbst*.

[9] IPE, II 437, 445, 452, 453.

[10] IPE, II 449, 450, 456.

[11] De reţinut, oricum, că lăcaşul lor de cult se numeşte προσευχή (IPE, II 400), în greceşte termenul consacrat pentru ,,sinagogă''.

Nu-i locul, fireşte, să recapitulez în amănunt polemicile stîrnite de interpretarea lui Schürer [12]. Amintesc doar că în sprijinul ei a intervenit cu căldură Franz Cumont, sporind lista textelor din Regatul Bosporan cu o serie de documente provenind nu numai din Răsăritul elenic ori din Peninsula Balcanică [13], dar pînă şi din Roma [14], şi că împotriva ei s-au declarat şi continuă să se declare alţi istorici ai religiilor vechi, din numărul cărora nu mă pot dispensa de a-l cita măcar pe Pârvan. Precizez deci că într-o notă tipărită în primul volum al Daciei şi consacrată dedicaţiei tomitane în care se pomeneşte pentru prima oară în acest oraş tribul Ὁπλειτες (sau Ὁπλητες) [15], autorul *Geticelor*, referindu-se în treacăt la o inscripţie din împrejurimile Madarei închinată Zeului prea-înalt (fără altă deslușire), comentează acest text precum urmează: „ce grand Ὕψιστος, adoré, sur les hauteurs solitaires, c'est le dieu des Gètes Zalmoxis, dont les lieux de culte se trouvaient en Dacie aussi sur les sommets des montagnes et dont les fidèles élevaient là-bas aussi, à Costeşti par exemple, ... des alignements analogues à ceux d'Aboba. Les Thraco-Gètes des montagnes de l'O de Serdica l'adoraient sous le nom de Ὕψιστος et, un peu plus bas, dans la même vallée de la Nichava, à Naissus, ils l'appelaient „le dieu paternel des collines": *Iupiter Optimus Maximus Paternus Aepilopius* (ἐπιλόφιος) [16].

Nu stau să discut această interpretare, pe care în ce mă priveşte n-o împărtăşesc [17]. Era firesc însă ca N. Gostar s-o menţioneze, fie şi în treacăt, după cum era firesc să-şi trimită cititorul la cîteva documente privitoare la Θεὸς Ὕψιστος aflate pe teritoriul Bulgariei, strînse acum în *Corpus*-ul lui Mihailov [18]. Ceea ce se desprinde din ele, dacă facem abstracţie de unele particularităţi, e faptul că ici şi colo în Tracia o divinitate locală era adorată de credincioşi vorbind greceşte sub numele de ὕψιστος şi că undeva în împrejurimile Sofiei actuale pare să fi existat chiar un sanctuar al acesteia, judecînd după numărul relativ mare al dedicaţiilor. O identificare a zeului anonim cu Iehova mi se pare de exclus cu hotărîre [19], aşa cum cred că trebuie exclusă şi identificarea lui cu Zalmoxis, despre care nu-i inutil să

---

[12] Franz Cumont, Supplément à la Revue de l'Instruction publique en Belgique, 1897. Cf. mai departe p. 267 n. 23 şi, în lucrarea citată a lui Gr. Tocilescu, p. 460, n. 2, unele interesante amănunte despre discuţiile din şedinţa Academiei de Inscripţii în care acesta prezentase stela de afurisenie din colecţia Mavros (noiembrie 1901).

[13] Mai jos notele 18 şi 19.

[14] L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, 1968, nr. 169.

[15] Dacia, I, 1924, p. 273–279.

[16] *Loc. cit.*, p. 277–278. Pârvan nu citează, dar e desigur locul să menţionez aici două dedicaţii către Ζεὺς Ὑπσιστος găsite la Sarmizegetusa cu aproape jumătate de veac în urmă şi publicate de Const. Daicoviciu, AISC, 1932, p. 85 şi ACMI, IV, 1932/38, p. 392 (= SEG, XXV, 819 şi 820).

[17] În treacăt fie spus, nu împărtăşesc nici modul cum Pârvan citeşte şi interpretează inscripţia pe care-o editează. Pentru o lectură corectă, vezi L. Robert, Rev. arch. 1933 (II), p. 144–145 (= *Scripta minora*, III, p. 1599–1600); cît priveşte traducerea, mă mulţumesc să observ că inscripţia nu e pusă de „preşedintele" (προστάτης) *împreună cu tribul*, în cinstea unor zei nenumiţi, ci e un *omagiu adus tribului* de Apatourios cu prilejul alegerii sale ca φύλαρχος pentru a doua oară; prin Θεοὶ ἐπήκοοι (la acuzativ) trebuie să înţelegem chipurile unor zei prea cunoscuţi pentru a mai fi numiţi, oferite de acelaşi Apatourios, cu multă probabilitate în vederea împodobirii casei tribului (οἶκος).

[18] IGB III 957 (Plovdiv), 1431 (Asenovgrad), IV 1941–1944 (Serdica), 2111 (Zelenigrad).

[19] Fr. Cumont, RE, IX (1916), 444–450; id., *Les religions orientales dans le paganisme romain* [4] (Paris, 1929), p. 59 şi 227, cu notele 56–57; M. P. Nilsson, *Gesch. der griech. Religion*, II[2] (München, 1961), p. 375, 562, 664.

amintesc că nu-i niciodată pomenit într-o inscripţie din dreapta Dunării, dacă se exceptă numele teofor Zalmodegikos, atestat la Istros [20].

Aşa stînd lucrurile, şi exprimîndu-mi o dată mai mult surprinderea că editorul inscripţiei din Constanţa referitoare la Ὕψιστος n-a găsit cu cale să ne împărtăşească propria-i părere despre semnificaţia documentului pe care-l publica, mă ţin dator să adaug că pînă la dovada existenţei la Tomis, în primele veacuri ale erei noastre, a unei cumunităţi iudaice mai mult sau mai puţin organizate, sau a unor iudei izolaţi, „Zeul prea-înalt" a cărui natură ne preocupă trebuie considerat ca o divinitate tracă a cerului sau a înălţimilor, caracterizată de greci cu un epitet făcut să-i exprime natura, aşa cum, în condiţii asemănătoare, aceeaşi greci aveau să dea altei zeităţi trace — Derzelas — numele larg răspîndit de „Marele Zeu" (Θεὸς Μέγας) [21].

Fenomenul nu-i de altfel caracteristic numai regiunilor trace ale lumii antice. Cum a dovedit-o cu prisosinţă Louis Robert [22], pe teritoriul vechii Lydii, în jurul oraşului modern Borlu, dar şi în Caria, la Stratoniceea şi în alte centre, localnicii adorau o întreagă serie de divinităţi anevoie de situat în panteonul grec, printre care şi un Θεὸς Ὕψιστος [23]. În legătură cu natura zeului, şi în acest caz s-a pus întrebarea dacă ne găsim înaintea unei ipostaze a lui Iehova sau măcar a unei tendinţe iudaizante. În ciuda răspunsului afirmativ al unui învăţat de talia lui Josef Keil [24], ambele interpretări sînt de respins, dacă ţinem seamă de faptul că cel puţin un document din partea locului vorbeşte de o Θεὰ Ὑψίστη, iar un al doilea asociază cultul lui Ὕψιστος cu al altei divinităţi locale [25], situaţie de neconceput din punctul de vedere al unui monoteism strict ca acel mozaic.

Divagaţiile noastre se pot opri aci, dar încheierea la care ne-au condus nu poate fi decît una : pînă la descoperirea altor indicii de influenţă iudaică în mediul religios tomitan, *Hypsistos* din inscripţia editată de Gostar trebuie socotit ca o divinitate locală, de felul celor adorate în Tracia şi Anatolia sub acelaşi nume. Împrejurarea că documentul pomeneşte în r. 6 nişte θιασῶται într-un context cu totul obscur, îl apropie întrucîtva de cele din Tanais amintite înainte, unde de asemenea e vorba de asociaţii de credincioşi (σύνοδοι) şi chiar de demnitari ai acestor întocmiri : πατήρ, ἱερεύς, συναγωγεύς, γυμνασιάρχης, νεανισκάρχης [26]. Dar analogiile nu merg mai departe şi lipsa altor trăsături comune ne îndeamnă mai curînd spre o concluzie negativă.

---

[20] *Contribuţii la istoria veche a României*², p. 170—171.

[21] G. Bordenache şi D. M. Pippidi, *Le temple du Θεὸς Μέγας à Istros*, BCH, LXXXIII, 1959 (II), p. 455—465 şi D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 53—54.

[22] *Reliefs et cultes d'Anatolie*, în Anatolia. Rev. de l'Institut d'Arch. de l'Univ. d'Ankara, III, 1948, p. 103—136 (= *Scripta minora*, I, p. 402—435).

[23] *Anatolian Studies Ramsey*, p. 263—264 (la Robert, *op. cit.*, p. 418, n. 60) : „Die aus den verschiedensten Teilen Lydiens bisher bekannt gewordenen Inschriften dieses Gottes, der bezeichnenderweise nie mit einer weiblichen Gottheit gepaart erscheint, sind ein Beweis für die Stärke dieser Diaspora (iudaică) und ihres Kultureinflusses auch in dieser Landschaft".

[24] Denkschriften Akad. Wien, LIV, 1911, p. 97, nr. 1893; Robert, *op. cit.*, p. 112 (411) :

[25] La N. Gostar θιασῖται, citire respinsă de Robert şi de Woodhead.

[26] IPE II 446.

# NOTES DE LECTURE *

## (RÉSUMÉ)

46. — *Lex = 'croyance', dans une inscription latine d'Afrique.* Le roumain étant l'une des langues romanes dans lesquelles *lex* a fini par signifier, en même temps que « loi », « croyance, foi » (et plus spécialement « foi chrétienne »), V. Pârvan (1911) y voyait une particularité du latin parlé dans les provinces danubiennes, et telle est, encore, l'opinion de H. Mihăescu (1960). A ce propos, et tout en faisant quelques remarques sur l'évolution sémantique du terme, on signale qu'une situation semblable s'avère dans le latin d'Afrique, comme en témoigne une inscription récemment publiée par P.-A. Février (Ann. Ép., 1968, 642).

47. — *En marge d'un recueil de « Sources anciennes de l'histoire de Roumanie ».* Dans le second tome d'un ouvrage qui groupe les sources littéraires de l'histoire de Roumanie depuis l'antiquité la plus reculée jusqu'à l'an 1 000 de notre ère, l'A. relève, en même temps que certaines erreurs d'interprétation dans des passages tirés d'Arrien (*Anab.*, I 3, 1) et de la Souda (IV 617 Adler), l'omission d'un texte significatif de l'Ἀποκριτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας de Macarius de Magnésie, concernant la catéchisation des contrées sises au nord du Danube, à la fin du IV[e] siècle.

48. — *Nouvelle lettre privée grecque provenant d'Olbia.* On signale, en s'attardant tant soit peu sur son contenu, la publication récente d'une lamelle de plomb portant la seconde lettre privée grecque découverte à Berezan depuis le commencement de ce siècle. Ce document a été édité d'abord par Y. G. Vinogradov (VDI, 1971, 4, p. 73—100), ensuite par John Chadwick, dans les Proceedings of the Cambridge Philol. Society (CXCIX, 1973, p. 35—37). Le texte est particulièrement important pour la langue et la graphie, aussi bien que pour les conditions sociales dans une colonie grecque de l'Euxin aux environs de l'an 500 av. notre ère.

49. — *Autour de l'annexion des villes grecques du Pont Gauche par les Romains.* A propos de l'étude d'Alexandra Ştefan publiée dans le fascicule précédent de cette revue, p. 99—107, on discute la date de l'incorporation des cités de la Pentapole dans l'Empire, ainsi que la question de savoir jusqu'où peut aller la précision dans la datation des documents épigraphiques à l'aide du calculateur. Sur les deux points en discussion, l'A. croit devoir s'écarter des thèses de M[me] Ştefan, en revendiquant pour l'épigraphiste le droit de baser ses conclusions — en même temps que sur les indications d'ordre paléographique — sur les données plus nuancées offertes par la critique interne. Pour ce qui est de la date exacte de l'entrée des cités du Pont Gauche ... *Ausonio sub iure*, il hésite à accepter

* Les séries précédentes de ces *Notes de lecture* ont paru dans Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190; XIII, 1971, p. 171—190; XIV, 1972, p. 195—222; XV, 1973, p. 163—181.

l'idée d'une annexion en 29/28 av. n. ère, au cours des campagnes de Crassus sur le Bas-Danube, vu qu'il ne saurait s'agir dans ce cas d'une simple conquête militaire mais plutôt d'une négociation politique entamée après le 16 janvier 27 et supposant, comme condition préalable de l'entrée dans le Commonwealth romain, la constitution du *koinon* de Mésie.

**50.** — *Théos Hypsistos à Tomis.* Une dédicace fragmentaire trouvée à Constantza et publiée par N. Gostar dans St. clasice, V, 1963, p. 302 (= SEG, XXIV, 1065) mentionne le « Dieu-très-haut » dans un contexte des plus obscurs. Puisque l'éditeur n'a pas cru devoir éclairer ses lecteurs sur la nature de cette divinité (qui fait ainsi sa première entrée dans l'épigraphie de la Scythie Mineure), on s'attarde à fournir quelques indications sur les documents concernant son culte découverts depuis un siècle au Royaume du Bosphore, en Thrace et en Anatolie. Chemin faisant, on écarte l'interprétation de Pârvan qui assimilait *Hypsistos* à Zalmoxis-Gebeleizis, en soulignant en même temps le peu de vraisemblance d'une tentative de déceler dans la dédicace tomitaine une influence juive ou judaïsante exercée sur le panthéon de la métropole du Pont Gauche aux premiers siècles de notre ère.